

УДК 343.264:364.633]-055.2(477)

Оксана КІСЬ

ЖІНОЧЕ ТІЛО І СЕКСУАЛЬНІСТЬ У НЕВОЛІ: ДОСВІД УКРАЇНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ГУЛАГУ

У середині ХХ ст. десятки тисяч українських жінок було засуджено до довготривалих термінів ув'язнення в таборах ГУЛАГу за політичними звинуваченнями. Специфіка жіночого досвіду неволі значною мірою пов'язана з особливостями жіночого тіла, однак саме ця тема є найбільш замовчуваною у жіночих наративах про ГУЛАГ. У цій статті (на основі аналізу особистих спогадів жінок колишніх політ'язнів) висвітлено, що відбувалося з жіночим тілом у неволі і як жінки намагалися зберегти фізичну форму. Показано, що жіноча сексуальність могла стати для невольниць додатковим ресурсом виживання (у формі вимушеної проституції, квазі-сімейних форм співжиття тощо), а також проаналізовано поширені практики гендерно-обумовленого сексуалізованого і сексуального насильства над невольницями (примусового оголення, порушення недоторканості тіла, зґвалтування тощо).

Ключові слова: ГУЛАГ, політ'язні, українські жінки, сексуальне насильство, жіноча тілесність.

© О. КІСЬ, 2017

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (135), 2017

Серед найтрагічніших сторінок історії України ХХ ст. знакове місце обіймають масові політичні репресії доби сталінізму. Попри те, що у 1940—1950-х рр. українці були другою за чисельністю етнічною групою серед усіх в'язнів ГУЛАГу [10, с. 10—11], і водночас до третини усіх невольників становили жінки [41], вітчизняні історики досі не приділяли належної уваги дослідженню гендерних аспектів повсякдення українських жінок у таборах. Тривалий час інформація про життя політ'язнів за колючим дротом була закритою і табуваною для вивчення, однак нині доступні різноманітні джерела (насамперед, мемуари, автобіографії, усні спогади колишніх політ'язнів, музейні колекції), які у поєднанні з оприлюдненими офіційними документами, демографічними і статистичними даними, дають змогу реконструювати різні сторони життя українок у таборах та зрозуміти, що саме становило гендерну специфіку жіночого досвіду за колючим дротом [13]. У цій статті буде висвітлено, що відбувалося з жіночим тілом у неволі і яку роль відігравала жіноча сексуальність у таборах, зокрема буде проаналізовано поширені практики гендерно-обумовленого сексуалізованого і сексуального насильства над невольницями (від примусового оголення та вербальних образ — до жорстоких групових зґвалтувань), а також питання вимушеної проституції та інтимних стосунків у таборах.

Жіноче тіло у неволі: руйнування і збереження

Специфіка жіночого досвіду ув'язнення значною мірою пов'язана з особливостями жіночого тіла та організму. Тема жіночої тілесності і сексуальності належить до найбільш табуованих у жіночих спогадах. Жінки вкрай рідко розповідають про табірний свій досвід у цій сфері, і навіть звертаючись до такої тематики, застосовують значну самоцензуру, найчастіше обмежуючись кількома скупими фразами, натяками та евфемізмами. З одного боку, це почасти зумовлене традиційними етичними нормами, згідно з якими публічне обговорення жінками таких інтимних питань є неприйнятним. З іншого боку, можемо припустити, що табірний досвід жінок, пов'язаний з їхнім тілом, є надто болісним, пов'язаним, можливо, з почуттям сорому та провини, що змушує жінок уникати його висвітлення [39, р. 279].

Не таємниця, що у тих нелюдських обставинах, виснажені голодом, надривною працею, зруйновані хворобами невольниці своїм виглядом мало нагадувати

жінок: «То були виснажені, на людей не подібні тіні людські» [9, с. 73]; «На нас страшно було дивитися»; «Усе жіноцтво, «роботяги», було чорно-жовте, виснажене ще до етапу, а тут за чотири місяці геть зчорніли» [3, с. 209]. В'язні — і чоловіки, і жінки — описували втрату ознак жіночності серед невільниць, стирання у їхній зовнішності статевих відмінностей [33, р. 101—102]. О. Солженіцин відверто пише про те, як спотворювало жінку перебування у таборі: «Тіло виснажується, і все, що у жінці є жіночого, постійного чи щомісячного, перестає існувати. Якщо вона дотягне до найближчої комісовки, то роздягнеться перед лікарями вже зовсім не та (...): вона втратила вік, її плечі виступають гострими кутками, груди обвисли висушеними мішочками, надмірні складки шкіри зморщились на плескатих сідницях, над колінами так мало плоті, що утворилася прогалина (...), голос став грубим, хриплим, а на лиці вже з'являється засмага пеллагри» [26, с. 188]. Колишні невільниці також засвідчують, що аменорея (відсутність менструацій, що було прямим наслідком фізичного виснаження від недоїдання і важкої праці) було поширеним явищем серед жінок у ГУЛАГу [33, р. 104]. Щоправда, згадок про цю фізіологічну особливість жіночого організму в контексті табірних реалій дуже мало: Вероніка Шаповалова, яка опрацювала сотні спогадів російських жінок, віднайшла лише три такі сюжети [29, с. 474]. У неволі жіноче тіло майже втрачало жіночі форми, ставало асексуальним. Цю сумну трансформацію різних жінок в одноманітний натовп жіночої статі описує й Оксана Мешко: «Потроху на очах усі зеківки бандерівських бараків чимось стали схожі одна до одної внутрішньо, а може то мені так здавалося через той колір обличчя — червоної міді, від постійних ухтинських вітрів. Ніде ніколи нічого схожого не бачила, себто такого кольору засмаглості, що страшно спотворював обличчя і вираз його, й тих очей людей голодних і загнаних» [16, с. 37].

Водночас, деякі ув'язнені жінки докладали свідомих зусиль, щоб запобігти чи принаймні мінімізувати деструктивний вплив тюрми чи табору на своє тіло, намагалися підтримати його фізичну форму. Надія Суровцева вже у перші тижні свого арешту усвідомила, що тюремний режим покликаний не лише зламати її психологічно, але й зруйнувати її тіло. Щоб вижити, вона вирішила виробити свій власний розпорядок дня, якого майже неухильно дотримувалася усі

роки свого ув'язнення і в тюрмах, і в таборах. «Свій режим я протиставляла зовнішньому. Один, думала я, передбачає мою загибель, фізичну чи духовну, другий мав зберегти мене людиною, на той випадок, якби мені довелося дожити до дня виходу звідси (...) Я вирішила вижити (...) Мені необхідно було зберегти тіло і душу (...) Вмерти означало щезнути, ніколи не сказавши останнього слова (...) Єдино можливим способом політичного протесту було вижити» [27, с. 229—231]. Щоденно Надія Суровцова не лише рано вставала, але й робила фіззарядку, активно ходила по камері та на прогулянці, виконувала прості водні процедури для загартовування, багато читала, активно займалася самоосвітою, вишивала, прибирала і облаштовувала свою камеру тощо. Вона сама визнавала, що «такому способу життя я зобов'язана тим, що зберегла і здоров'я, і, що ще важливіше, відносно мало ушкоджену психіку» [27, с. 231, 344].

У спогадах знаходимо непоодинокі згадки про жіночі спроби унормування власного щоденного життя, вироблення своїх правил поведінки і певного розпорядку дня, які б задавали ритм і надавали сенсу їх табірному існуванню. Це створювало певну ілюзію контролю над власним життям, допомагаючи жінкам зберегти своє фізичне і психічне здоров'я.

«Вчилися ми самозахисної поведінки щоднини, щомиті. Вона вберегла нас від божевілля. Вона нагадувала нам, що є в нас скарб, якого при нашій витримці не забере, не ув'язнить найжорстокіший кат це людська, це наша гідність. Тому й оцю незнищиму цінність голубили ми кожним серцем, звикаючи водночас, пристосовуючись до тюремного режиму», — згадувала Анна Карванська-Байляк [12, с. 286].

Оскільки жінки усвідомлювали, що система націлена на їхнє знищення, то розглядаючи виживання як спосіб противу цієї системі. «Мені так безтямно хотілося вижити, вижити і ще раз зустрітися з чоловіком (...) Я відчувала, що вижити не так просто і що «виживати» доведеться довго і нудно», — пригадувала Надія Суровцева [27, с. 271]. У цьому нерівному протистоянні саме прагнення вижити було основним рушієм і мотиватором: «Бажання вижити всім чортам на зло тримало нас, хоч смерть щоденно ходила поміж нас і невблаганно забирала багатьох із наших рядів» [24, с. 73].

Одним з важливим аспектів фізичного виживання була турбота про збереження власного здоров'я. Жін-

ки цілеспрямовано підтримували прийнятний фізичний стан. Галина Коханська, ноги якої було зранено, згадує, що ще під час слідства у в'язниці розпрацьовувала хвору ногу: «Моя ліва нога завдавала мені клопоту. Я нею погано володіла. Нас на прогулянку ніколи не виводили, а треба було рухатися. І ось Люба знайшла вихід. Вона почала вчити мене танцювати танго (...) Згодом після таких вправ нога почала краще слухатися (...) Потрібна була постійна гімнастика, і я старалася робити вправи, коли могла» [14, с. 229]. Наталя Попович також згадує, що Олена Степанів, перебуваючи у тюрмі на Лонцького у Львові, спонукала своїх однокамерниць щоранку робити гімнастику та гартувати тіло холодною водою [18, с. 146]. Навіть у таборах, де були геть нелюдські умови, жінки турбувалися про своє тіло — намагалися підтримувати його в належному стані: «В умивалці старанно милися, багато хто обтирався водою, снігом, робили гімнастику, доглядали обличчя, руки, і все це за десяти-шістнадцятигодинного робочого дня, і часто-густо на тяжких роботах» [27, с. 309]. Спогади не повідомляють, як саме жінки доглядали шкіру, однак навіть згадка про це у мемуарах вказує, що турбота про збереження свого тіла була значущою частиною їхнього таборового повсякдення.

Дослідники звернули увагу на те, що фізичний і психологічний стан жінок-політв'язнів у радянських концентраційних таборах системи ГУЛАГу суттєво відрізнявся від того, як переживали неволю чоловіки. Про це свідчать не стільки офіційні дані, вказівки в нормативно-правових актах, інструкціях та регламентах щодо специфіки утримання та експлуатації в'язнів різної статі, скільки численні спогади та свідчення колишніх політв'язнів вказують на те, що досвід жінок був відмінним.

О. Солженіцин ділився своїми спостереженнями про порівняно кращий фізичний стан засуджених жінок у порівнянні з чоловіками: «Я з подивом ясно побачив, що всі вони не настільки худі, не такі виснажені і бліді, як ми. Однакова для усіх тюремна пайка і тюремні випробування виявляються для жінок загалом легшими. Вони не осуваються так швидко від голоду» [26, с. 182]. Цю правду, тут-таки мемуарист стверджує, що у таборах, навпаки, жінкам доводилося значно важче, аніж чоловікам — насамперед, з огляду на нестерпні санітарно-гігієнічні умови. Проте розповіді жінок-невільниць про їхній влас-

ний досвід та спостереження підважують такий чоловічий погляд. У жіночих спогадах часто натрапляємо на свідчення того, що жінки вважали себе і фактично виявлялися фізично і психологічно витривалішими за чоловіків. Тим, на думку жінок, неволя давалася значно важче — вони більше потерпали від нестачі їжі, менше були здатні подбати про свій побут (житло, одяг) та гігієну тощо.

«Хлопці (...) гірше пережили, як ми. Жінки якось легше все переносили, може й знущань було менше (...) Ми дівчата ще молоді якось тримались, але з нами виганяли на роботу чоловіків старих, знищених, побитих на слідствах, і вони мусіли на старість користись отій сваволі (...) наші чоловіки гинули» [9, с. 104, 73]; «Стан мужчин був ще гірший, ніж нас, дівчат. Ми були більш витривалими проти голоду» [22, с. 62]; «І тут [у таборі в Інті] за період нашого перебування у тюрмах побачили чоловіків. Боже, які то були змордовані люди, худі, острижені — просто жалюгідні. Нам здавалося, що ми більше подібні на живих істот, ніж вони» [17, с. 110—110]; «Там уперше ми побачили доходяг (...) вони стояли під стінами їдальні і ледве вимовляли «хліба». Самі були страшні. Це одні чоловіки (...) від такої їжі і важкої праці люди помирали, особливо мужчины» [2, с. 57, 59].

І не лише українки, але й жінки інших національностей доходили подібного висновку. Елеанор Ліппер стверджувала, що «Жінки більш витривалі за чоловіків (...) і також краще пристосовуються до незвичної фізичної роботи» [38, р. 177]. Характерно, що жінки таки вірили у те, що вони від природи більш витривалі, живучіші за чоловіків. Надія Суровцева, яка після другого арешту у в'язниці мала значну кровотечу, через що опинилася на межі життя і смерті, але одужала, описує це як зцілення як «кошачу жіночу натуру», яка «взяла своє» [27, с. 272].

Чи не кожна згадка про зустріч з чоловіками супроводжується у жіночих спогадах коментарем про їхній жалюгідний фізичний і психологічний стан: «Обідрані і брудні кісточки (їх називали «доходяги») з чоловічих бараків вешталися по території пересилки як сновиди з мутними очима бездушних людей (...) На них було гидко глянути — наверталася почуття непоборного обридження: так це виглядало мало сказати неестетично, а просто страшно за людську подобу (...) Чоловічий конвой гнав чимдуж приморених роботяг (...) з опущеними плечима і по-

хнюпленими головами в накомарниках, брудних до чорноти» [16, с. 33, 44]; «Виснажені ми всі були вкрай, але на чоловіків було страшно дивитись. Вони продавали через паркан все, що тільки можна було продати за пайку хліба» [27, с. 279].

Чи й справді жінки переносили труднощі неволі краще за чоловіків? Достеменно встановити це як факт зараз неможливо, однак показово те, що у жодному жіночому спогаді не знайшлося протилежного твердження. Деякі дослідники жіночого досвіду ГУЛАГу припускають, що жінки порівняно легше переносили ув'язнення з кількох причин: по-перше, жіночий організм був витривалішим бо браку їжі, тоді як мізерні порції та низька якість їжі мали вкрай руйнівний ефект на чоловіків; по-друге, жінки демонстрували вищу солідарність задля виживання в скрутних обставинах. Головною ж причиною того, що психологічно чоловіки гостріше переживали допити та ув'язнення, був відмінний статус чоловіків і жінок у патріархальному суспільстві: для жінок досвід гендерної дискримінації у загалом патріархальному суспільстві дозволяв їм порівняно легше сприймати приниження і навіть фізичне насильство (їхній загалом підлеглий статус не змінювався, лише посилювався), тоді як для чоловіків ув'язнення було радикальною зміною статусу (з панівного на підпорядкований), що підсвідомо сприймалося як символічна «кастрація», тобто позбавлення маскулітності як такої [35, р. 72—73].

Фізичний та емоційний занепад, в якому нерідко перебували чоловіки, вочевидь викликав співчуття у жінок, у яких, в умовах багаторічної неволі, також загострювалася потреба у турботі про інших, необхідність реалізувати свою традиційну роль опікунки. Так, Дарія Гусяк розповідала, що перебуваючи в ув'язненні разом з Катериною Зарицькою, намагалися зберегти частину свого мізерного в'язничного пайка, щоб передати своїм побратимам по боротьбі, які особливо потерпали від браку їжі [20, с. 198—199]. Євгенія Андрусак згадувала, як будучи нянею в табірній лікарні передавала голодним хворим чоловікам хліб, який залишався в недужих жінок [2, с. 61].

Сексуалізоване насильство: публічне оголення, вуаєризм

Тіло жінки оберталось проти неї самої вже від перших днів після арешту, під час допитів. У спогадах колишніх політв'язнів раз по раз зринають картини

катувань, що містили сексуалізоване насильство у формі часткового чи повного оголення [34, р. 64, 69]. Приниження і сором, що їх відчували жінки за таких обставин, мали на меті зламати їх морально, зруйнувати психологічно.

Граціан Кормос, який аналізував досвід румунських жінок-політв'язнів, поділяє сексуалізоване насильство над невірльницями на кілька категорій: (1) вербальне насильство (словесні образи, принизливі жарти, вульгарні коментарі, нецензурна лайка тощо); (2) вуаєризм, порушення приватності (примус до публічного оголення, підглядання у лазні тощо); (3) фізична сексуальна наруга (обмацування) і згвалтування; (4) силовий контроль плідності (примусова стерилізація, примусовий аборт тощо); (5) вагінальні обшуки [36, р. 49]. Практично усі перелічені форми сексуальної наруги так чи інакше, з більшою чи меншою мірою деталізації, фігурують у спогадах українок про ГУЛАГ.

Жіноче тіло втрачало свою недоторканість фактично одразу після арешту. Ще у в'язницях під час попереднього слідства жінок привчали до того, що у них немає права на приватність. Чимало колишніх політв'язнів пригадують, що таємне підглядання або відкрите спостереження охоронців-чоловіків за ув'язненими жінками під час гігієнічних процедур було поширеною практикою, з якою чи не кожній з них довелося зіткнутися особисто. Галина Коханська згадує, як охоронець коментував її зранене тіло після походу в душ, бо «через очко в дверях він дивився, як я милась» [14, с. 225]. Надія Суровцева описує ідентичний випадок, що трапився з нею у в'язниці в Ярославлі. Обурена жінка вирішила поскаржитися керівництву в'язниці, дбаючи про інших можливих жертв вуаєризму: «Він просто натрапить на молодшу, менш досвідчену, і я уявила собі ще раз почуття беззахисної роздягненої молодої жінки під цим пильним нахабним хижим оком (...) Й більше цього наглядача я ніколи не бачила» [27, с. 251].

Під час арешту та утримання у в'язниці, та згодом під час етапування до місць позбавлення волі та при пересилках (з таборів в табір) жінок неодноразово обшукували, змушували роздягатися та тривалий час перебувати у такому вигляді, поки тривав обшук приміщення камери, у присутності чоловіків-охоронців. Жінок не тільки повністю роздягали, але й перевіряли усі отвори та порожнини тіла, шукаю-

чи у них приховані «заборонені» об'єкти [32, с. 146]. Про подібну принизливу процедуру у в'язниці м. Суздаль згадує у своїх спогадах Надія Гранкіна:

«Увійшов черговий і оголосив, що будь-яка спроба опору буде покарана, аж до розстрілу. Увійшли дві жінки в формі і почався обшук. Шукали в волоссі, в роті, поміж пальцями. Нам наказали одягтися, ці жінки пішли, увійшли дві інші. В одній на пальці був одягнутий гумовий палець, інша тримала склянку з якоюсь рідиною. Одна з жінок сказала: «Знімайте панталони і лягайте». Ми з жахом, як вівці, затиснулися в куток і мовчали, ховаючись одна за одну. Нарешті виступила молода дівчина, австрійка. Вона махнула головою і сказала: «А, не страшно!» і лягла на стіл. Це був гінекологічний обшук. І це нам довелося витримати. Всіх нас привезли з тюрем з таким жорстоким режимом, що нічого забороненого у нас вже не могло бути, такий обшук був просто дикістю» [7; 9, с. 69].

Єфросинія Керсновська, колишня бесарабська дворянка з Одеси, у своїх знаменитих (ілюстрованих власноруч виконаними малюнками) спогадах про ГУЛАГ пише: «Нічний шмон — найпринизливіша і найчастіша процедура. «Вставай! Роздягнутися до гола! Руки вгору! Виходи у коридор! Шикуйся біля стіни!» Голі, ми особливо страшні. (...) Волосся розплетене. Що вони шукають? Що ще можна в нас відібрати? Таки можна: висмикують усі зав'язки зі спідниць монашок і з наших трусів» [42].

Жінок, які щойно прибули у табір, скеровували до лазні — на так звану «санобробку», де їм не лише належало роздягтися у присутності чоловіків-охоронців, відтак під їхніми хтивими поглядами та у супроводі образливих жартів пересуватися приміщенням, а також відбутися цілком принизливу процедуру гоління усіх волосистих ділянок тіла [32, с. 183; 19, с. 235; 1, с. 76]. «Знову лазня, «прожарка». Заганяли нас голих до лазні, але води в душах не пускали, доки всі не пройшли «санобробку». «Перукарі»-чоловіки голили все волосся на нашому тілі. Після цієї принизливої процедури видали кожній на долоно столову ложку якоїсь брунатої смердючої рідини, що мала замінити мило. Коли всі були готові, пустили воду — то холодну, то гарячу, мов окріп (...). Після такого душу нас зо дві години тримали мокрими в холодному приміщенні, поки «прожаряться» наші речі. Там можна було лише стояти. Стіни

були вогкі, слизькі, покриті пліснявою. Під ногами також дерев'яні ковзкі решітки» [14, с. 244]. Подібні історії з гіркотою розповідають й інші колишні невольниці [2, с. 56; 18, с. 118; 42].

Примусове оголення завдавало жінкам великих моральних страждань. Сором, що пережили тоді жінки, і досі не дозволяє більшості з них відкрито говорити про такий досвід, вживаючи натомість евфемізми та натяки. Надія Суровцева, розповідаючи, що у жіночій лазні була виключно чоловіча обслуга, каже: «Навіть заведене «помазання» незручновимовлюваних місць квачем з дезінфекцією робив біля дверей якийсь здоровило» [27, с. 268]. Ярослава Крижанівська-Гасюк, згадуючи про «санобробку», пише: «Не буду розшифровувати це слово, бо про саму згадку, що тим займалися чоловіки, — стає моторошно» [17, с. 110].

Попри обурення та благання жінок, уникнути цієї частини перетворення особистості на «зека» було неможливо. Так само голими («роздягтися треба було зовсім» [14, с. 247]) доводилось стояти жінкам в'язням під час їх «сортування» на пересилці — коли представники адміністрації різних таборів відбирали собі якісну «робочу силу», прискіпливо оглядаючи фізичний стан кожної жінки, оцінюючи її придатність до фізичної праці — адже від цього залежало згодом виконання «виробничої норми» і «плану» [32, с. 187]. Деякі дослідники вважають примусове публічне оголення фактично початковою стадією згвалтування, адже таким чином порушується право на недоторканість жіночого тіла і жіноча сексуальність використовується як інструмент приниження [36, р. 50]. Регулярні публічні оголення мали позбавити жінку відчуття будь-якої найменшої приватності, знищити її морально — їй більше не належало нічого, включно з її власним тілом.

Сексуальність як ресурс: вимушена проституція та ерзац-подружжя

Жіноче тіло та сексуальність могли стати у таборі також і певним ресурсом, який міг допомогти жінці вижити. Вимушена проституція або постійний сексуальний зв'язок з одним із впливових у таборі чоловіків, як доводять дослідники, були для частини жінок основною стратегією виживання [34, р. 128; 45]. Жінки віддавалися в обмін на їжу, легші види робіт, більш якісний одяг, краще житло, інші дрібні

пільги або просто за відносну безпеку (щоб уникнути зазіхання інших чоловіків чи групового згвалтування із застосуванням насильства). Численні документальні свідчення цього наводить М. Петров, цитуючи внутрішні документи системи ГУЛАГ про покарання охоронців та представників табірної адміністрації за зловживання своєю владою та примус жінок-ув'язнених до сексуальних стосунків. Вочевидь, поширеність таких негідних практик змусила керівництво ГУЛАГу в одному із загальних наказів № 100 (квітень 1936) «Про заходи з покращення роботи виправно-трудова таборів», окремим пунктом зазначити наступне: «Суворо карати усіх за примус жінок до співжиття чи за створення таких умов для жінок, за яких вони потрапляють у залежність від таборової адміністрації» [44].

Сексуальні надуживання щодо жінок-в'язнів з боку чоловіків-охоронців та представників адміністрації — вочевидь були поширеною практикою в таборах, хоча розповіді про це поодинокі та стримані. Наділені владою і ресурсами (матеріальними і адміністративними) чоловіки використовували своє становище для приниження невольниць, ще більше дегуманізуючи їх. Єфросинія Керсновська згадувала історію, якою поділилася з нею інший в'язень-чоловік, що мимоволі став свідком невдалої спроби згвалтування лікарем таборової лічниці тамтешньої медсестри-невільниці, та погрожував відімістити дівчині за спротив [42]. В умовах цілковитої безправності в'язнів та їх повної залежності від керівництва та працівників таборів, відмова таким сексуальним домаганням могла викликати помсту у вигляді відправки на важчі роботи, зменшення пайка, карцеру тощо, що в тих умовах було рівноцінно самогубству.

Припинити сексуальні надуживання над невольницями було вкрай складно: наділені владою чоловіки почували свою безкарність. Описуючи свій досвід співжиття із впливовим у таборі чоловіком, Тетяна Руженцева, наприклад, вказує, що то був цілком вимушений крок, адже після її відмови на перше домагання жінку було жорстоко побито. Фактично, вона не мала іншого виходу, як стати коханкою, переступити через моральні принципи і водночас отримати низку переваг, які насправді були дуже важливими для виживання у таборі. «Я поправилася, ходила в гарних чобітках, вже не носила бозна-яке шмаття: в мене була нова тілогрійка, нові

штани (...) В мене навіть була нова шапка», — пише жінка у своїх спогадах [23, с. 72—75]. Вочевидь для деяких поставлених на межу виживання жінок такий вибір був прийнятним, його прагматизм переважав традиційні моральні імперативи [34, р. 128]. Німкеня Елеанор Ліппер у своїх спогадах з гіркістю констатувала: «Жінки, які колись мріяли почути «Я тебе кохаю» тепер вважали слова «масло, цукор, білий хліб» доброю заміною» [38, р. 119]. Оксана Мешко була вражена тим, що навіть вагітні жінки торгували своїм тілом — «знаходили собі нових «поклонників» у корисних цілях. Жінки тут були нарозхват» [16, с. 35].

Ситуація загострювалася ще й тому, що у таборах жінок було суттєво менше за чоловіків, їх розглядали як на певний дефіцитний ресурс, а, фактично, обмежена влада чоловіків з числа адміністрації давала змогу їм розпоряджатися цим ресурсом у власних інтересах — винагороджувати, заохочувати чи позбавляти доступу до нього інших підлеглих чоловіків [8, с. 251]. Надія Суровцева повідомляє про кілька випадків фактичної торгівлі жінками. Одного разу, коли частину невольниць відправили в «командировку» у радгосп на сінокіс, «агроном вибрав собі у наложниці червонощоку дебелу битовичку Клаву. Решта трималась скромно. Час від часу звідкись з сусідніх командировок з'являлись чоловіки, привозили записки, і тоді до них відкомандировувалась його наложниця на окрему роботу. Гулянки і інше відбувалося в напіврозвалених забутій хатинці. Ця Клава була призначена нашою ланковою» [27, с. 301]. Інший випадок трапився, коли під час ночівлі пішого етапу жінок «з відома командира одна з етапниць ночувала у бригадира, скрашуючи його дозволя» [27, с. 316].

Персонал та охоронці табору нерідко зловживали своєю владою, спонукаючи жінок до проституції — їх «викликали на нічну роботу» або «прибирати помешкання», за що жінкам обіцяли «щедру» винагороду [33, р. 100]. Єфросинія Керсновська пригадувала, як під час перебування у СІЗО, після цілого дня праці, усіх жінок покликали мити підлогу у ВОХРівській казармі, але на практиці виявилось, що жінки (переважно кримінальні злочинниці) потрібні були для сексуальних утіх, за що отримали якесь частування [42].

З подібними пропозиціями довелося зіткнутися не одній ув'язненій. Якщо для частини жінок такий

сценарій був прийнятним, то в інших такі ситуації викликали жах. Валентина Старік-Паламарчук пригадує жах, який охопив її при усвідомленні власної беззахисності перед сексуальними домаганнями владних чоловіків у таборі: «Наглядач (...) підійшов до мене і каже: «Як будеш мені за жінку, то я маю блат на кухні і зможу тобі хоч кожен день давати піввідра супу». І тут мене охопив жах (...) раптом побачила страшну прірву, безвихідь. Та жінка заступила мене: «Ні-ні, — каже, — це моя донька». Тоді він: «Ну дивись, щоб тебе не підхопив якийсь бандит, тоді пожалієш» [18, с. 106—107].

Уникнути таких стосунків було вкрай складно, але інколи це вдавалося тим, хто мав інших впливових друзів чи покровителів у таборі, як це, наприклад, сталося із Галиною Коханською: «Прораб сказав мені, що як не стану його коханкою, то переведе мене на важку роботу (...) Я відмовилася від такої «чес-ті». Після роботи зайшла в нарядку і, на щастя, застала там Федька. Розповіла йому про все, і він перевів мене в зону, в майстерню з ремонту спецодягу» [14, с. 269]. З іншого боку, деякі мемуаристки, описуючи масштаби проституції (а також лесбійства) серед невірниць, зауважують: «Українки (здебільшого селянки), а також релігійні не піддавались моральному розкладанню, невразливі до всілякої табірної зарази — донощитства, співмешкання з начальством, і, нарешті, лесбійства» [28, с. 249].

Не слід думати, що лише охоронці чи лише чоловіки інших національностей вдавалися до сексуальних надуживань над українськими невірницями. У своїх спогадах про побут у таборі в Воркуті Галина Коханська згадує про аморальну поведінку колишнього сотенного УПА, який зловживав довірою дівчат-політ'язнів, вдавав закоханість і спокушав їх, а згодом покидав [14, с. 263—264].

Попри те, що ув'язнені чоловіки та жінки утримувалися окремо та не мали ані права, ані змоги контактувати безпосередньо, потреба у такому спілкуванні вочевидь існувала, що засвідчують не лише спогади колишніх арештантів, але й той факт, що у переліку вимог, висунутих в'язнями до керівництва ГУЛАГу під час Кенгірського повстання була й така: «Дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок» [40; 11, с. 328]. Згадки про те, що в'язні-чоловіки шукали контактів з жінками, бо потребували жіночої емоційної підтримки, зустрічаємо в різних спо-

гадах. «Якийсь чоловік, подібний до діда-жебрака, заговорив до мене так, що привернув увагу. З почуття жалості я злізла з горішніх нар і зрозуміла, що людина спрагла за добрим словом з уст жіночих, що марились йому через забуття довгих років неволі і граничного духового і фізичного виснаження (...) Українець, із Дніпропетровщини, мій ровесник, знищений до здичавіння» [16, с. 33]. Надія Суровцова, яку якось призначили кухарем в «командіровку» і провела літо на чоловічій сінокісній ділянці, добре відчула, що означала її жіноча присутність для ув'язнених чоловіків: «Я маю повернутись у табір (...) Хлопці посмутилися. Вони звикли до мене як до тіні домашнього затишку, хоча крім котлів та вогнища у нас нічого не було. Але випрана зрідка сорочка, латка, пришитий гудзик, а головне кілька сердечних слів, що не так уже й часто трапляється на табірному шляху» [27, с. 314].

Така взаємна потреба отримати і надати опіку у таборах часом набувала форми подружжя *de facto*: О. Солженіцин пише про навіть немолодих жінок, які вступали у зв'язок з чоловіками, спонукувані «потребою про когось піклуватися, когось зігріти, від себе вділити, а його погодувати, обіпрати його і обшити» [26, с. 191]. Що й казати про молодих людей: «А піду-но я заміж!» — це табірне формулювання в таких випадках. Адже люди були молоді, не завжди виснажені до останнього краю, і життя брало своє. Через загорожі, дрти, тайговими стежками, задвірками продиралися одержимі, і буйним чортополохом розцвітало заборонене кохання», — пригадувала Надія Суровцева [27, с. 356].

Потреба в любові та сексуальних стосунках не згасала у таборах, але набувала інших форм та проявів, що хоч і виходили далеко за межі соціальних та моральних норм, та не втрачали свого емоційного наповнення. Хава Волович, єврейка родом з України, у своїх спогадах зауважувала з приводу руйнівного впливу таборів на людську сутність: «Одного лише не змогли знищити селекціонери диявола: статевого потягу. Незважаючи на заборони, карцер, голод та приниження, він жив та процвітав значно відвертіше і безпосередніше, ніж на волі. Те, над чим людина на свободі, можливо, сто разів би подумала, тут траплялося запросто, як у вуличних котів. Ні, це не була розпуста борделю. Тут було справжнє, «законне» кохання, з вірністю, ревностями, стражданнями, болем роз-

луки і страшною «вершиною любові» — народженням дітей» [4, с. 378—379]. Попри те, що керівництво ГУЛАГу вимагало від адміністрації таборів суворо розділяти невірників за статтю, на практиці в'язні знаходили можливості для інтимного спілкування, яке подекуди набувало органістичних форм. Надія Суровцева пригадувала: «Зустрічі з чоловіками заборонялися. Та деякі роботи проводилися без конвою: кінбаза, що стала традиційним, маже узаконеним будинком розпустити, молочна ферма та багато інших робіт, де жінки могли зустрітися з чоловіками. Жінок купували, їх гвалтували, рідше їх кохали. Хто? Хворі, ув'язнені, навіть стрільці» [27, с. 317].

О. Солженіцин, з іншого боку, зазначав, що часом основою таких табірних ерзац-сімей ставали не стільки плотські стосунки, скільки взаємна підтримка і турбота, коли невірники знаходили особливу розраду в тому, щоб дбати про свого «чоловіка» у традиційному сенсі слова [26, с. 190—191]. Вірогідно, такі партнерства дозволяли жінкам створити певну подобу нормального (сімейного) життя, а виконання ролі дружини допомагало їм зберігати власну гендерну ідентичність.

Важливо, що самі колишні невірники, усвідомлюючи моральне падіння деяких жінок, не висловлюють прямого осуду. Галина Шандарак описує свій досвід: «У Норильську в бригадах було біля 85 відсотків жінок із Західної України. Вони були морально вищими від радянських жінок, стукачок серед українок було дуже мало, проте декого таки купили та й коханками начальства зробили. Але я не маю права їх судити, бо я не Бог» [3, с. 83].

Сексуальність як фактор ризику: згвалтування

Зрозуміло, в умовах адміністративного свавілля, яке панувало у таборах ГУЛАГу, жінки були особливо уразливими з огляду саме на свою стать, і більшість (якщо не кожна) з них зазнали тої чи іншої форми сексуалізованого насильства, однак лише одиниці готові відкрито говорити чи писати про це. Інша справа — чоловіки: саме у чоловічих спогадах частіше трапляються розповіді про згвалтування, свідками вони були. У своєму знаковому дослідженні про повсякдення ГУЛАГу Енн Еплблом цитує спогади кількох чоловіків-політ'язнів (Олександра Солженіцина, Едуарда Буки, Лева Разгона), які описують узвичаєні практики групового згвалтування

жінок в'язнями-кримінальниками і під час етапування, і в таборних бараках, і на місці праці, при мовчазному потуранні охоронців та адміністрації таборів [32, с. 300]. Так само й В. Кузін цитує спогади двох інших чоловіків про ГУЛАГ (С. Мальсагова [15] та Б. Ширяєва [31]), де описано конкретні практики повсякчасного сексуального насильства охоронців таборів над беззахисними жінками [43]. Поляк Густав Герлінг у своїх табірних мемуарах описував кілька різних випадків жорстокого групового згвалтування вродливих невірниць в'язнями чоловіками при повній бездіяльності інших в'язнів та адміністрації [5].

Картини масового жорстокого згвалтування жінок в'язнями-чоловіками у трюмі корабля, яким доправляли в'язнів на місце утримання, за мовчазного потурання охоронців змалювала у своїх документальних повістях Олена Глінка [6]. Проте це фактично єдина настільки відверта і вражаюча своїм реалізмом розповідь жінки. Подібний випадок масового згвалтування чоловіками-карними злочинцями жінок описав польський політ'язень Януш Бардах у своїх спогадах [32, с. 179]. То ж йдеться про явище поширене настільки, що навіть мало загальну назву (так званий «колимський трамвай»).

Не буде перебільшенням припустити, що у подібних ситуаціях могли опинитися й українські жінки, але у жодному із доступних спогадів немає згадки про такий факт як особистий досвід¹. Ванда Горчинська описує перевезення невірниць баржею по Єнісею до Норильська, під час якого частина жінок стали жертвами групового згвалтування кримінальними злочинцями. Мемуаристка, яка сама була загрожена у цій ситуації, стверджує, що решті жінок вдалося відбитися від нападників та залучити на допомогу українських політ'язнів-чоловіків та спільно домогтися від наглядачів покарання винуватців [24, с. 72]. Однак це чи не єдина розповідь про подібні інциденти на паромі, яка, до того ж, не стільки інформує про подробиці самого злочину (про це згадано лише одним реченням «Дівчата, що були біля

¹ Характерно, що українська дослідниця Марта Чиж, яка свою розвідку про жіночий досвід політичного ув'язнення написала майже виключно на спогадах самих в'язнів, про практику згвалтувань згадала лише кількома рядками, констатуючи це як характерну рису табірної побуту [34, р. 130].

перегородки, стали жертвами насильства»), скільки про наступні заходи з самозахисту, виявлення і покарання кривдників.

Вероніка Шаповалова, американська дослідниця російського походження, вивчаючи жіночий досвід ГУЛАГу на основі значного масиву жіночих спогадів (головно, російськомовних), стверджує, що у таборах «загроза зґвалтування була невід'ємною частиною життя ув'язнених жінок», і водночас «серед видів насильства найбільш табуйованою залишається тема зґвалтування, про що переважно писали свідки, а не жертви. (...) Приниження, сором та страх громадського осуду і нерозуміння були особистою трагедією і змушували застосовувати захисний механізм заперечення» [30, с. 149—150]. Дослідниці вдалося віднайти трохи більше десятка свідчень про зґвалтування та примус невірниць до статевих контактів (під загрозою фізичної розправи), однак усі вони віддзеркалюють досвід російських жінок або російськомовних єврейок. Відсутність свідчень, уникання чи замовчування цієї теми у спогадах українок (що може бути як свідомою самоцензурою, так і наслідком дії позасвідомих захисних механізмів пам'яті, яка витісняє травматичний досвід) не слід вважати доказом того, що українські жінки не зазнали сексуальної наруги.

Натомість маємо декілька згадок про невдалі спроби зґвалтувань і домагань, які свідчать про те, якими насправді беззахисними і вразливими були жінки у тій системі. Жінки наражалися на ризик зґвалтування ще на етапі слідства: Олександра Слободян-Ковалюк, Галина Шандарак, у своїх спогадах розповідають про невдалі спроби зґвалтування під час допиту [25, с. 84—85; 3, с. 84]. В одній з перших узагальнюючих праць про жіночий досвід ГУЛАГу Марта Чиж, покликаючись на особисті свідчення очевидців, також повідомляє про кілька десятків молодих українок, що зазнали особливих сексуальних тортур, хоча й не уточнює, яких саме [34, р. 69, 64]. Існує також низка спогадів про загрозу зґвалтування у тюрмах і таборах, як от випадок, описаний Ганною Позняк: «Нас дівчат під охороною завели в баню помитися і тільки ми роздяглися, як до нас увірвалося четверо мужчин. Ми почали кричати і обливати їх водою, прибігли наглядачі і забрали їх» [22, с. 58]. Надія Суровцева описує кілька випадків: в одному дорогою до лазні «до нас при-

єднали ще кілька жінок, геть переляканих, по дорозі вони розказали нам, що кілька днів тому в лазні зґвалтували двох ув'язнених», в іншому — сама вона та її співкамерниці ледь не стали жертвами групового зґвалтування в'язнів-кримінальників, які вночі намагалися розібрати ветху стіну в'язничної камери, і вона гостро усвідомила що їх «чекає невесела доля «трамваю» [27, с. 268, 242]. Показовою є історія Тамари Петкевич, яка разом з подругами стали свідками і ледь не стали жертвами масового нічного жорстокого зґвалтування в'язнями-кримінальниками жінок в бараку, де врятуватися їм вдалося лише тому, що серед чоловіків виявилися політичні в'язні-земляки [21, с. 180].

Висновки

Гендерна специфіка жіночого досвіду політичного ув'язнення в'язницях і таборах ГУЛАГу значною мірою зумовлена власне статтю: саме жіноче тіло та сексуальність ставали як факторами ризику, так і оберталися певним ресурсом для виживання у нелюдських умовах. Ця тема більшою мірою залишається фігурою мовчання у жіночих спогадах: жінки вкрай рідко і дуже скупо розповідають про цю сторону свого табірної досвіду. Оминати тему тілесності та сексуальності жінок можуть спонукати як суспільні конвенції, які табують публічні обговорення інтимних сторін жіночого повсякдення, так і травматичність пережитого у неволі (досвід сексуальної наруги, принижень, морального падіння тощо).

Попри нестачу та обмежену інформативність наявних джерел, є підстави припускати, що засуджені жінки були особливо вразливими саме через свою стать, з огляду на те, що у репресивних органах служили переважно чоловіки (наділені владою та ресурсами); статус політв'язня робив жінок повністю беззахисними перед свавіллям керівництва та службовців установ ГУЛАГу; свавілля і безкарність сприяли поширенню сексуальних зловживань щодо жінок як зі сторони охоронців, так і з боку в'язнів-кримінальників; абсолютна більшість невірниць так чи інакше зазнали різних форм сексуалізованого насильства під час ув'язнення, зазнали глибокої психологічної травми і тому лише одиниці виявилися здатними вербалізувати пережите у спогадах. Непроговореність того досвіду, відсутність наукової і суспільної рефлексії про найтемніші сторони табо-

рового повсякдення жінок ускладнює процес примиріння з минулим і подолання наслідків тоталітарної епохи. Саме тому ця сторона системного гендерно-забарвленого насильства щодо українок у ГУЛАГу потребує окремого поглибленого вивчення.

1. *Адамова-Слиозберг О.* Путь / Ольга Адамова-Слиозберг. — Москва : Возвращение, 2002. — 254 с.
2. *Андрусяк Є.* Спогади / Євгенія Андрусяк. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 91 с.
3. В намісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. Кривуцький І. та ін. — Львів : Манускрипт, 2009. — 276 с.
4. *Волович Х.В.* О прошлом / Хава Волович // Доднесь тяготеет. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С.С. Виленский. — Москва : Советский писатель, 1989. — С. 478—479.
5. *Герлінг-Грудзінський Г.* Інший світ. Советські записки / Густав Герлінг-Грудзінський. — Чернівці : Книги-XXI, 2010. — 316 с.
6. *Глинка Е.С.* Трюм, или Большой «колымский трамвай»: рассказ-свидетельство / Е.С. Глинка // Радуга. — 1990. — № 2. — С. 14—30.
7. *Гранкина Н.В.* Записки вашей современницы / Н.В. Гранкина // Доднесь тяготеет. — Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С.С. Виленский ; биогр. справка Э. Силиной. — Москва : Советский писатель, 1989. — С. 149—174.
8. *Епллбом Е.* Історія ГУЛАГу / Енн Епллбом ; пер. з англ. А. Іщенко. — Київ : Києво-Могилянська Академія, 2006. — 512 с.
9. *Заячківська-Михальчук Ганна.* Заручниця імперії (спогади політв'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. — Львів : ПП Сорока, 2009. — 204 с.
10. *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В.Н. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 10—27.
11. *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа 1918—1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Иванова. — Москва : Наука, 2006. — 440 с.
12. *Карванська-Байляк А.* Во ім'я Твоє (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. — Варшава : Український Архів, 2000. — 440 с.
13. *Кісь О.* Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті / Оксана Кісь // Український історичний журнал. — 2016. — № 3. — С. 125—138.
14. *Коханська Г.* З Україною в серці: спогади / Галина Коханська // Літопис УПА. — Т. 9. — Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2008. — 402 с.
15. *Мальсагов С.А.* Адские острова: Советская тюрьма на Дальнем Севере / С.А. Мальсагов ; пер. с англ. Ш. Яндиева ; предисл. В.Г. Танкиева ; вступ. ст. М. Абсамова. — Нальчик : Эльфа, 1995. — 125 с.
16. *Мешко Оксана.* Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко // Харківська правозахисна група / упоряд. В.В. Овсієнко, О.Ф. Сергієнко. — Харків : Права людини, 2005. — 344 с.
17. *Непохитні: Зб. спогадів / ред. Б. Гордасевич ; упор. С. Волощак.* — Львів : Рідна школа, 2005. — 180 с.
18. *Нескорена Березина: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) ; упоряд. Б.О. Гордасевич ; ред. Г.Л. Гордасевич, Ю. Зайцев.* — Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. — 280 с.
19. *Олицкая Е.Л.* Мои воспоминания : в 2 кн. / Екатерина Олицкая. — Кн. 2. — Frankfurt : Посев, 1971. — 270 с.
20. *Онишко Л.В.* «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2007. — 928 с.
21. *Петкевич Т.В.* Жизнь — сапожок непарный: Воспоминания / Т.В. Петкевич ; послесл. Б.Ф. Егорова ; худож. И. Архипов. — Санкт-Петербург : Астра-Люкс ; АТОКСО, 1993. — 502 с.
22. *Позняк (Скрипюк) Г.* Мені було 19: Автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрипюк). — Київ : Києво-Могилянська Академія, 2001. — 124 с.
23. *Руженцева Т.Д.* [Воспоминания] / Т.Д. Руженцева // Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею / изд. подгот. О.Блинкина, Е. Великанова ; авт. предисл. Н. Охотин. — Москва : Мемориал, 1996. — С. 64—81.
24. *Савка Б.* «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси спогади документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА / Богдан Савка. — Тернопіль : Джура, 2003. — 332 с.
25. *Слободян-Ковалюк О.* За Україну! За її волю! / Олександра Слободян-Ковалюк. — Коломия : Вік, 2010. — 144 с.
26. *Солженицин А.* Архипелаг ГУЛАГ. 1918—1956. Опыт художественного исследования / Александр Солженицин. — Ч. 3—4. — Екатеринбург : У-Фактория, 2006. — 563 с.
27. *Суровцова Н.* Спогади / Надія Суровцова. — Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. — 431 с.
28. *Улановская Н.М.* История одной семьи / Майя Улановская, Н. Улановская. — Санкт-Петербург : Инапресс, 2003. — 461 с.
29. *Шаповалова В.* Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары / Вероника Шаповалова // Социальная история. Ежегодник: 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н.Л. Пушкиревой. — Москва : РОССПЭН, 2003. — С. 465—487.
30. *Шаповалова В.* Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах / Вероника Шаповалова // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI—XXI вв.). — Санкт-Петербург : ЕУ Санкт-Петербурга, 2012. — С. 142—163.

31. Ширяев Б.Н. Неугасимая лампада / Б.Н. Ширяев. — Москва : Творчество русских художников, 1991. — 411 с.
32. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора / Энн Эпплбаум. — Москва : Московская школа политических исследований, 2006.
33. Barnes S.A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society / Steven A. Barnes. — Princeton University Press, 2011. — 368 p.
34. Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery — U.S.S.R / Martha Chyz. — Toronto : SUZERO ; New York : DOBRUS, 1962. — 176 p.
35. Cormos G. Gender Policies in the Romanian Gulag / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2011. — Vol. 3 (5). — P. 72—73.
36. Cormos G. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. — 2009. — Vol. 1 (1). — P. 72—75.
37. Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / ed. by Jeanne M. Gheith, Katherine R. Jolluck. — New York : Palgrave MacMillan, 2011. — 256 p.
38. Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps / Elinor Lipper. — Chicago : Regnery, 1951. — 329 p.
39. Shapovalov V. Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons / Veronica Shapovalov. — New York : Rowman and Littlefield Publishers, 2001. — 377 p.
40. Бондарук Леся. Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/do-60-ti-lit-tya-kengirskogo-povstannya-kengirske-povstannya-yak-viyav-krizi-sistemi-gulag>.
41. Гриценко В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР / В. Гриценко, В. Калинин // Новая Газета. — 8 квітня 2009 р. — № 36 [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.
42. Керсновская Е. Сколько стоит человек [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gulag.su/albom>.
43. Кузин В. Женщины ГУЛАГа / В. Кузин // Грани эпохи: этико-философский журнал. — 2007. — № 32 [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.
44. Петров Н. История империи ГУЛАГ. Глава 6. [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava06.htm>.
45. Applebaum A. «Sex was survival strategy in gulag», says US journalist Anne Applebaum. Interview by Written by Monika Horáková [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.expat.cz/prague/article/weekly->

[czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/](http://www.expat.cz/prague/article/weekly-czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/).

Oksana Kis

WOMEN'S BODIES AND SEXUALITY IN CONFINEMENT: EXPERIENCES OF THE UKRAINIAN WOMEN POLITICAL PRISONERS OF THE GULAG

Tens of thousands of Ukrainian women have been convicted to long-term imprisonment in the Gulag for political accusations in the mid 20th century. Peculiarities of women's experiences of confinement were to the great extent determined by specific features of a woman's body. This theme however is one of the most repressed in women's narratives from the GULAG. This article is based on the analysis of personal testimonies of former female political prisoners of the GULAG. It discusses what happened to a woman's body behind the barbed wire and how women tried to preserve their physical health. It shows that a woman's sexuality could turn into an additional source of survival for some women (taking form of a survival prostitution, quasi-family alliances etc.). This article also explores the widespread practices of gendered sexual violence against female convicts (forced nudity, body integrity violation, rape etc.).

Keywords: GULAG, political prisoners, Ukrainian women, sexual violence, woman's body.

Оксана Кись

ЖЕНСКОЕ ТЕЛО И СЕКСУАЛЬНОСТЬ В НЕВОЛЕ: ОПЫТ УКРАИНОК-ПОЛИТЗАКЛЮЧЕННЫХ ГУЛАГА

В середине XX в. десятки тысяч украинок были осуждены на продолжительные сроки заключения в лагерях ГУЛАГа по политическим обвинениям. Специфика женского опыта неволи в значительной степени обусловлена особенностями женского тела, однако именно эта тема реже всего всплывает в женских нарративах о ГУЛАГе. В этой статье (на основании анализа личных воспоминаний бывших политзаключенных) освещается то, что происходило с женским телом в неволе и как женщины пытались сохранить физическую форму. Показано, что женская сексуальность могла стать для узниц дополнительным ресурсом выживания (в форме вынужденной проституции, квази-семейных форм сожительства и пр.), а также проанализированы распространенные практики гендерно-обусловленного сексуального насилия над заключенными женщинами (принудительное обнажение, нарушение неприкасаемости тела, изнасилование и пр.).

Ключевые слова: ГУЛАГ, политзаключенные, украинки, сексуальное насилие, женская телесность.